

Αυτοβιογραφία και προσωπική ταυτότητα: οι γραπτές μαρτυρίες για τον Εμφύλιο

Θωμάς Κυριάκης

Εισαγωγή

Στο κείμενο που ακολουθεί θα ασχοληθώ με την προσωπική ταυτότητα ανώνυμων αυτοβιογραφούμενων υποκειμένων που πήραν μέρος στον Εμφύλιο. Στα δειγματοληπτικά κείμενα που χρησιμοποιώ πρόκειται για γραπτές μαρτυρίες αγωνιστών και από τις δύο συγκρουόμενες πλευρές όπως επίσης και αριστερών φυλακισμένων, εκτοπισθέντων και πολιτικών εξορίστων. Μια τέτοια αντιπροσώπευση πιστεύω ότι θα μας βοηθήσει να συγκρίνουμε τις δύο ομάδες κειμένων μεταξύ τους και ως ένα σημείο ίσως να κατανοήσουμε τη θέση του αυτοβιογραφούμενου σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο. Οι έννοιες της «αυτονομίας» και της «ταύτισης» κατέχουν εδώ κεντρική σημασία. Επίσης, στα ίδια κείμενα η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων εκδόθηκε για ευνόητους λόγους από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά εκπροσωπούνται και τα δύο φύλλα. Ειδικότερα θα ασχοληθώ με την ταυτότητα των αυτοβιογραφούμενων ως κατασκευάσμα και αυτοσκηνοθεσία στους προλόγους των μαρτυριών. Σε αυτούς θα προσπαθήσω να δω αν οι συγγραφείς τους «επανέκτησαν τη θέση που κατείχαν (πριν τον Εμφύλιο· σημ. του συγγραφέα) ως υποκείμενα και μαζί με αυτή και τη ζωή τους»¹ και αν πιθανώς ανέδειξαν μια καινούρια ταυτότητα. Επειδή όμως η υποκειμενικότητα συνδέεται τόσο με το ατομικό/προσωπικό βίωμα όσο και με το συλλογικό θα πρέπει να ερευνηθεί μέσα από αυτή τη σύνδεση. Θα ξεκινήσω με τις μαρτυρίες των ηττημένων του Εμφυλίου μιας και είναι οι περισσότερες σε αριθμό και μετά θα περάσω στη σύγκρισή τους με τεκμήρια² που γράφτηκαν από τη μεριά των νικητών. Παίρνω ως αφετηρία το γεγονός ότι ο καθένας από τους συμμετέχοντες στον Εμφύλιο υπέφερε κάτω από την απώλεια της ατομικότητας και υποκειμενικότητάς του.

¹ Αυτό τουλάχιστον πιστεύει η Barbara Vogel, «Leben und Autobiographie. Warum schreiben Menschen über ihr Leben?» στο M. Gililis-Carlebach/W. Grünberg (επιμ.), „... *der den Erniedrigten aufrichtet aus dem Staube und aus dem Elend erhöht den Armen*“ (Psalm 113,7). *Die fünfte Joseph Carlesbach-Konferenz. Unvollendetes Leben zwischen Tragik und Erfüllung*. Hamburg, 2002, σ. 96 για τους γερμανούς αιχμαλώτους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Σοβιετική Ένωση που έγιναν κομμουνιστές.

² Ο όρος τεκμήριο σημαίνει οποιοδήποτε στοιχείο ή γεγονός μπορεί να αποτελέσει αποδεικτικό στοιχείο, στο οποίο μπορεί να βασιστεί κανείς για τη συναγωγή συμπερασμάτων.

Οι πρόλογοι

Η εξέταση των προλόγων γίνεται εδώ για συγκεκριμένους λόγους: Ο πρόλογος εκφράζει μέσα σε πολύ περιορισμένο χώρο (σε λίγες γραμμές και πιο σπάνια σε λίγες σελίδες) την προσωπική ταυτότητά του συγγραφέα και εύλογα έχει καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα. Επίσης, γιατί «με τη βοήθεια τους επιχειρείται μια σειρά από προερμηνείες, αναπαραστάσεις, 'όψεις και προοπτικές' οι οποίες ως παραπεμπτικά συστήματα του 'λόγου' (discourse) οδηγούν προς και από την αυτοβιογραφική αφήγηση. Τέλος, οι πρόλογοι δεν πιστοποιούν μόνο την 'φαντασιακή ιστορία ζωής' αλλά και νομιμοποιούν το πρόσωπο του / της συγγραφέας – μια σημαντική λειτουργία εφόσον ο αυτοβιογραφούμενος πρέπει να δικαιολογήσει την έκδοση της μαρτυρίας απέναντι στον αναγνώστη.»³ Δεν θα υπερέβαλε κανείς αν εστίαζε το ρόλο του προλόγου στην αυτοσκηνοθεσία και performance του συγγραφέα/αφηγητή.

Ο συγγραφέας γράφει τον πρόλογο συνήθως μετά το κλείσιμο του κειμένου, συνοψίζει εκεί ό,τι θα ακολουθήσει και βρίσκεται ο ίδιος στο κέντρο της αφήγησης (αυτοπαρουσιάζεται, αυτο-, ετεροπροσδιορίζεται). Επίσης προετοιμάζει τον αναγνώστη για την κύρια αφήγηση και συνδιαλέγεται μαζί του. Κυρίως σε αυτό το σημείο η χρήση του προλόγου εξυπηρετεί διαφορετικές σκοπιμότητες της επικοινωνιακής μνήμης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ακόμα, ο συγγραφέας κατονομάζει με συνοπτικές διαδικασίες πρόσωπα και γεγονότα από το παρελθόν το οποίο θα ανακαλέσει στη μνήμη του στην κύρια αφήγηση με αποσπασματικό τρόπο.

Θεωρητικά για τη σχέση συλλογικότητας και υποκειμενικότητας

Σύμφωνα με τον Stefan Jordan, κάθε υποκείμενο βλέπει την ιστορία από μια προσωπική, συχνά ιδιόρρυθμη, σκοπιά.⁴ Αυτό που μένει δεν είναι μόνο η ιστορία, αλλά πολλές ιστορίες και ακόμα περισσότερες οπτικές γωνίες και υποκειμενικές ερμηνείες.⁵ Από την άλλη μεριά, ο ρόλος και η ταυτότητα του υποκειμένου δεν μπορούν να ορισθούν έξω από το κοινωνικό πλαίσιο σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Με βάση αυτό το δεδομένο, το υποκείμενο δεν

³ <http://www.sektionstagung-biographieforschung-2008.de/Abstracts/Heinze.pdf> (πρόσβαση: 01.09.10)

⁴ S. Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft. Orientierung Geschichte*. Paderborn, 2009, σ. 49.

⁵ Βλ. επίσης D. Langewiesche, «Was heißt ‚Erfindung der Nation‘? Nationalgeschichte als Artefakt – oder Geschichtsdeutung als Machtkampf» στο *Historische Zeitschrift* 227(2003), σσ. 594 κ.ε.

εκλαμβάνεται από την πολιτισμική ιστορία ως αντίθεση στην κοινωνία αλλά ως μια από τις ουσιώδεις μορφές ύπαρξής της (Pierre Bourdieu) και ως συνέπεια πολιτισμικών εναλλακτικών σχέσεων (Ernst Cassirers).⁶

Ο Maurice Halbwachs με τη σειρά του μιλάει για συλλογικά υποκείμενα και για συλλογικές μορφές της υποκειμενικότητας. Στο βιβλίο του *La Memoire Collective*, ο Halbwachs τονίζει ότι το πώς και τί θυμόμαστε, επηρεάζεται πάντα από τον κοινωνικό μας περίγυρο. Μέσα από την μεταφορά της μνήμης μας και του τρόπου με τον οποίο θυμόμαστε, μπαίνουμε σε μια επικοινωνία με άλλα άτομα και δημιουργούμε μια περιοχή του Κοινού, του Συλλογικού.⁷ Έτσι, πλησιάζουμε στο συλλογικό μέσα από διαφορετικές υποκειμενικές αντιλήψεις.

Η συλλογική ταυτότητα του ελληνικού Εμφυλίου – όποια κι αν είναι αυτή – δεν μπορεί να προσδιορισθεί έξω από τα όρια των δρώντων υποκειμένων εφόσον είναι αυτά που κατέχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο. «Σε περιόδους εθνικής κρίσης, όπως ο Εμφύλιος, η εθνική ιστορία συνδέεται άμεσα με την ατομική, γιατί τα γεγονότα εθνικής εμβέλειας τροποποιούν ταυτόχρονα την προσωπική ζωή των μελών όλης της κοινότητας.»⁸ Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διάκριση μεταξύ βιωμένης εμπειρίας και αφήγησης για να φωτισθεί περισσότερο η σχέση ατομικού-συλλογικού. Σε επίπεδο βιωμένης εμπειρίας, η ταυτότητα του καθενός από τα υποκείμενα μοιραία υπόκειται, υποβαθμίζεται και αλλοιώνεται μέσα από μηχανισμούς βίαιης συλλογικότητας και μαζικοποίησης. Για παράδειγμα: Τα μέλη ενός λόχου του κυβερνητικού στρατού, ενός εμπέδου κοριτσιών του ΔΣΕ, μιας ομάδας φυλακισμένων ή εξόριστων, ακόμα και της μικροκοινωνίας ενός χωριού υποτάσσεται στην εμφυλιακή κρίση και σε κάθε έκφασή της. Σε επίπεδο αφήγησης όμως, το κοινό χαρακτηριστικό ταυτότητας και αυτοβιογραφικών κειμένων είναι η υποκειμενικότητα. Αν και η «κατασκευή» μιας πραγματικότητας με αφηγηματολογικά μέσα δεν είναι πάντα αξιόπιστη, αποτελεί όμως σημαντική διαδικασία αυτοπροσδιορισμού αλλά και επανεξέτασης του παρελθόντος μέσα από το παρόν. Στην ουσία πρόκειται για μια επιχείρηση δημιουργίας προσωπικής ταυτότητας σε βάθος χρόνου. Συχνά, «η ταυτότητα αποτελεί αφηγηματική κατασκευή και μυθοπλασία όπως και η αυτοβιογραφία αποτελεί τη διαδικασία μιας αυτοκατασκευής και αυτοανακάλυψης.»⁹

⁶ Για τα παραθέματα βλ. Ute Daniel, *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*, Frankfurt am Main 2001, σ. 395.

⁷ Jordan, *ό.π.*, σ. 169.

⁸ Στην άποψη αυτή της Ρίκα Βαν Μπουσχότεν από το βιβλίο της *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 – 1950)*. Αθήνα 1997, σ. 209 παραπέμπει η Χριστίνα Πετροπούλου, «Κορυσχάδες: ο αφηγηματικός λόγος της συλλογικής βιωμένης ιστορίας στη δεκαετία του 1940», στο Κωνσταντίνα Μπάδα – Θανάσης Δ. Σφήκας (επ.), *Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 – 1950*. Αθήνα 2010, σ. 364 κ.ε.

⁹ Eakin, Paul John, *How Our Lives Become Stories. Making Selves*. Cornel 1999.

Στην αφήγηση της βιωματικής εμπειρίας υπάρχουν στιγμές που ο αφηγητής αυτονομείται από το «συλλογικό» (από μια στρατιωτική ομάδα για παράδειγμα) και αναδεικνύει την προσωπική του ταυτότητα στο παρόν. Αυτή φαίνεται να ανιχνεύει και να αναζητά η Μαίρη Γεωργοπούλου-Ιωαννίδου καταθέτοντας το 1981 την τραυματική εμπειρία της φυλάκισης στη μαρτυρία της «Πικρή εποχή»: «Θάλεγα λοιπόν πως με τα γραφτά μου επιχείρησα μια ενδοσκόπηση απαλλαγμένη από κάθε σκοπιμότητα κι ηρωισμό, ένα είδος ψυχογραφήματος όπου η προσωπικότητα κι οι αδυναμίες μου συγκρούονται και διεκδικούν χώρο απ'την πολιτική και ιδεολογική μου τοποθέτηση [...]»¹⁰

Μαρτυρία και αυτοβιογραφία

Η ανάγνωση προσωπικών μαρτυριών αποτελεί, ειδικά σήμερα, αναπόσπαστο μέρος της ιστορικής, πολιτισμικής και ανθρωπολογικής έρευνας του Εμφυλίου, εφόσον η δημοσιοποίηση των καταθέσεων των πρωταγωνιστών εκείνης της περιόδου έχει πάρει τα τελευταία χρόνια ογκώδεις διαστάσεις.

«Αυτοβιογραφία είναι ένα μέσο βιογραφικής αυτοπαράστασης και δημόσιας αυτοπαρουσίασης. Επίσης, έχει κοινωνικοεπικοινωνιακή λειτουργία γιατί από τη μεριά του συγγραφέα παρουσιάζει σκόπιμες και από τη μεριά του αναγνώστη προσληπτικοθεωρητικές συναρμογές. Αυτοβιογραφικά κείμενα αποτελούν μια συνειδητή κοινωνική πράξη με την οποία ο συγγραφέας αναπαριστάνει την ιστορία της ζωής του και ο αναγνώστης σχηματίζει μια εικόνα τόσο του συγγραφέα όσο και της ιστορίας.»¹¹

Το κοινό χαρακτηριστικό αυτοβιογραφικών κειμένων είναι ότι η «κατασκευή» μιας πραγματικότητας με αφηγηματολογικά μέσα δεν είναι πάντα αξιόπιστη, αποτελεί όμως σημαντική διαδικασία αυτοπροσδιορισμού αλλά και επανεξέτασης του παρελθόντος μέσα από το παρόν. Στην ουσία πρόκειται για μια παράλληλη επιχείρηση δημιουργίας προσωπικής ταυτότητας και ιστορίας.

Οι μαρτυρίες για τον Εμφύλιο μας παρέχουν αναμφίβολα πλήθος αυτοβιογραφικών στοιχείων. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, σε αυτές η αφήγηση βρίσκεται μεταξύ του «εμείς» και του «εγώ», αντανακλάται δηλαδή τόσο το συλλογικό όσο και το ατομικό στοιχείο.

¹⁰ Μαίρη Γεωργοπούλου-Ιωαννίδου, *Πικρή εποχή*. Καβάλα 1981, σ. 10.

¹¹ <http://www.sektionstagung-biographieforschung-2008.de/Abstracts/Heinze.pdf> (πρόσβαση: 01.09.10)

Στη συνέχεια θα ήθελα να απαντήσω στις εξής τρεις ερωτήσεις: Πότε, πώς και πού εμφανίζεται η σχέση ατομικού και συλλογικού μέσα στις μαρτυρίες για τον Εμφύλιο; Και οι τρεις ερωτήσεις εξαρτώνται άμεσα από το ερώτημα «γιατί καταθέτει κανείς την προσωπική του μαρτυρία – προφορική ή γραπτή;» Κατά τη γνώμη μου, τα αυτοβιογραφούμενα υποκείμενα θέτουν μέσα από τις μαρτυρίες τους ως στόχο την επανάκτηση εκείνου του μέρους της ταυτότητάς τους που με τον Εμφύλιο μπήκε σε κρίση, ενδεχομένως και να χάθηκε, επανεργοποιώντας τη μνήμη μέσω της αφήγησης. Η μνήμη των υποκειμένων έχει επικοινωνιακό χαρακτήρα γεγονός που στηρίζει και την άποψη της αλληλεξάρτησης μεταξύ προσωπικής και της συλλογικής ταυτότητας.

Στο ερώτημα «πότε» η απάντηση είναι το παρόν, αφού οι μαρτυρίες γράφτηκαν μερικά ή πολλά χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου, αντανακλούν τα μετεμφυλιακά κοινωνικά δεδομένα και εκφράζουν απαιτήσεις και ανάγκες της μετεμφυλιακής εποχής.

Στο ερώτημα «πώς» την απάντηση μας τη δίνει η προσπάθεια που καταβάλλει ο συγγραφέας/αφηγητής-πρωταγωνιστής να συνδεθεί με τον αναγνώστη και με αυτό τον τρόπο να κλείσει ένα «αυτοβιογραφικό συμβόλαιο», σύμφωνα με την ορολογία του Lejeunne αλλά και να ενσωματωθεί κοινωνικά.

Βασικό στοιχείο της κοινωνικής ενσωμάτωσης καθενός από τα υποκείμενα που καταθέτουν την προσωπική τους μαρτυρία αποτελεί αυτό που οι *Jan* και *Aleida Assmann* αποκαλούν «επικοινωνιακή μνήμη» (*kommunikatives Gedächtnis*). Επικοινωνιακή διότι τα πρόσωπα συνεννοούνται στο παρόν εξαιτίας κοινών βιωμάτων τους στο παρελθόν. Αυτή η επικοινωνία μπορεί να πάρει τη μορφή της αντιδικίας και της διαμάχης, αλλά και της συνεννόησης όπως και της παραγωγής κοινής ταυτότητας.¹²

Μεγάλη, κατά τη γνώμη μου, σημασία έχει το ερώτημα «πού» εμφανίζεται η σχέση ατομικού/συλλογικού. Το ερώτημα έχει να κάνει με το βαθμό χρήσης του παρόντος, και για να ακριβολογούμε, με το βαθμό χρήσης της παροντικής ταυτότητας. Σε κάθε αυτοβιογραφικό κείμενο για τον Εμφύλιο η γεωγραφία της παροντικής ταυτότητας του συγγραφέα/αφηγητή είναι έκδηλη σε όλο το κείμενο. Η χρήση του παρόντος και της παροντικής ταυτότητας του αυτοβιογραφούμενου εμφανίζεται εξίσου έντονα και στους προλόγους.

Συνοψίζοντας, θα συμφωνήσω με τη γνώμη του Jordan που περικλείει το «παρόν», το «αυτοβιογραφικό συμβόλαιο» και την «επικοινωνιακή μνήμη» – όλα συστατικά της αυτοβιογραφίας: «Η ιστορία που οι άνθρωποι φτιάχνουν πάντα μέσα από το παρόν όπως και μέσα από ένα συγκεκριμένο ορίζοντα αξιών, είναι κάτι το υποκειμενικό. Αυτό όμως δε

¹² Jordan, *ό.π.*, σ. 170.

σημαίνει ότι είναι σωστή μόνο για εκείνον που τη σχεδιάζει και παράγει, αλλά και για εκείνους που μοιράζονται τις αξίες του ιστορικού-αφηγητή».¹³

Μνήμη και λήθη

Σχετικά με τη μνήμη έχουμε τη διάκριση μεταξύ συλλογικής και ατομικής. Η πρώτη έχει να κάνει με τη συγκρότηση και μετάδοση – προφορική και γραπτή – της μνήμης που απορρέει από κοινές εμπειρίες και κοινά βιώματα μιας ομάδας. Από την άλλη μεριά, όταν πρόκειται για την αφήγηση της βιοματικής ιστορίας η μνήμη είναι ατομική¹⁴ και η μαρτυρία έχει έντονο υποκειμενικό χαρακτήρα. Αυτό εμφανίζεται βέβαια πιο έκδηλα στην προφορική (από ότι στη γραπτή) αφήγηση όπου ο αφηγητής δεν έχει το χρόνο να θυμηθεί, ίσως και να συμβουλευθεί σημειώσεις ή ημερολόγιά που τυχόν κράτησε την εποχή του Εμφυλίου ή και μετά. Στις γραπτές μαρτυρίες για τον Εμφύλιο η αφήγηση μετατοπίζεται συχνά από το «εμείς» στο «εγώ» (αλλά και αντίστροφα) και γίνεται άλλοτε προσωπική και άλλοτε συλλογική.

Βασικό στοιχείο κάθε αυτοβιογραφίας και ταυτότητας είναι αναμφίβολα η μνήμη. Η μνήμη, τόσο σε προφορική όσο και σε γραπτή μορφή, έχει παροντική ταυτότητα εφόσον επηρεάζεται από την πάροδο του χρόνου καθώς και από τον κοινωνικό περίγυρο που συνεχώς αλλάζει. Όσο περισσότερο απομακρυνόμαστε από τα γεγονότα τόσο πιο συλλογική γίνεται. Και αντιστρόφως: αν και η μνήμη είναι εκείνο το θεμελιακό στοιχείο για την κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας, το «Εγώ» κατέχει σημαντική θέση. Συνεπώς, αν θέλουμε να κατανοήσουμε την προσωπική ταυτότητα των δρώντων υποκειμένων στον Εμφύλιο οφείλουμε να μην αγνοήσουμε τη σχέση του ατομικού με το συλλογικό και τις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ τους.¹⁵ Αυτοαναφορές και αυτοπροσδιορισμοί αναδεικνύονται μέσα από τον ετεροπροσδιορισμό. Αυτή η αμφίδρομη σχέση ατομικού–συλλογικού φαίνεται ξανά στο κείμενο της Μαίρης Γεωργοπούλου-Ιωαννίδου:

«Νομίζω πως πρέπει να εξηγήσω την επιθυμία μου να κάνω γνωστή αυτή τη μαρτυρία. Όταν ύστερα από 2 ½ χρόνια φυλάκισης, ελεύθερη πια, άρχισα να οργανώνω τη ζωή μου, πίστεψα πως για τίποτε στον κόσμο δε θα μπορούσα να ξεθάψω και να μοιραστώ, όσα μου συνέβηκαν στη φοβερή περίοδο του εμφυλίου πολέμου. Στην αρχή έλεγα πως είναι μνήμες που ξανάρχονται. Σιγά, σιγά όμως, απ' τον τρόπο που κυριάρχησαν στη σκέψη μου, απ' το χρόνο

¹³ Στο ίδιο, σ. 18.

¹⁴ Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 364.

¹⁵ Daniel, *ό.π.*, σ. 395.

που κράτησαν στη ζωή μου, κατάλαβα πως έπρεπε να τ' αντιμετωπίσω χωρίς να φεύγω κάθε φορά. Έτσι αποφάσισα να ξαναζήσω τα γεγονότα, όσα μπορούσα, κι όσα χάραξαν την κατοπινή πορεία μου και καθώρισαν τη ζωή μου... Νομίζω, διαβάζοντας τις νεανικές σημειώσεις μου, πως ανάπλασα πλήθος πρόσωπα και γεγονότα, και τα φαντάσματα που με παίδευαν για χρόνια, πήραν τη θέση τους και βρήκαν ερμηνεία και δικαίωση με την τωρινή θεώρηση απ'την πλευρά μου. Ύστερα από τόσα χρόνια, δεν θέλω να προσθέσω ούτε μια γραμμή που δεν θα έχει την αμεσότητα της εποχής... Ο χρόνος που πέρασε, δεν έφερε τη λήθη, κατασίγασε όμως τα πάθη και μου έδωσε περισσότερη ανθρωπιά.»¹⁶

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ασχοληθώ μόνο επιγραμματικά με το φαινόμενο της επιλεκτικής λήθης μιας και που από μια πρώτη σύγκριση ίσως αποτελεί την εξαίρεση σε γραπτές βιοματικές ιστορίες. Κατ'αρχήν θα πρέπει να αναφερθεί ότι «το δρων υποκείμενο αντιλαμβάνεται μέσα στο πέρασμα του χρόνου διαδοχικά γεγονότα από διαφορετικές χρονικές οπτικές γωνίες και με διαφορετικό τρόπο. Αποφασιστικής σημασίας εδώ είναι και η επιλεκτική λήθη, η επιλεκτική διατήρηση του παρόντος και η επιλεκτική επανερργοποίηση της μνήμης. Ακριβώς εδώ εμφανίζεται η βιογραφία (και αυτοβιογραφία· σημ. του συγγραφέα) η οποία με χρονικές τροποποιήσεις κάνει από το βιογραφικό σημείωμα ένα θέμα. Πρόσβαση στο βιογραφικό σημείωμα έχουμε μόνο μέσω της μυθοπλασίας βιογραφικών αναπαραστάσεων ως πραγματικότητα.»¹⁷

Επίσης θα πρέπει να γίνει και η εξής διάκριση: «Ως προς τη λήθη είναι σημαντικό να διακρίνουμε τη σιωπή (ό,τι ξεχνιέται) από την αποσιώπηση (ό,τι απωθείται, ό,τι αρνιέται κάποιος να θυμηθεί ή να αναφέρει). Συνήθως πρόκειται για ιδιαίτερα τραυματικές εμπειρίες, που όμως και αυτές με το πέρασμα του χρόνου μπορεί να γίνουν 'αφηγήσιμες'.»¹⁸ Και μάλλον μια τέτοια τραυματική εμπειρία πρέπει να πέρασε ο Λάμπρος Μάλαμας το 1948 στις φυλακές του Φιξ στα Ιωάννινα όταν στον πρόλογο του «Χρονικού» του που εκδόθηκε 40 χρόνια μετά απαξιού να αναφέρει κάποιους από τους φύλακες (δήμιους όπως ο ίδιος τους

¹⁶ Γεωργοπούλου-Ιωαννίδου, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁷ Armin Nassehi/Georg Weber, "Zu einer Theorie biographischer Identität. Epistemologische und systemtheoretische Argumente" στο *BIOS* 2(1990), σ. 155 και υποσημείωση 3. Βλ. και Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, σ. 219 όπως το παραπέμπει η Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 366: «Όσον αφορά το τρίτο στάδιο, την προφορική αφήγηση, το απόθεμα των εμπειριών και βιωμάτων που έχουν επιλεγεί και κατασταλάξει στην μνήμη διοχετεύονται σε μια λεκάνη απορροής. Πρόκειται για τη φάση, κατά την οποία συν-διαλέγονται ο αφηγητής με τον ακροατή, η ατομική/συλλογική βιωμένη ιστορία ζωής με τη βιοαφήγηση (τη μεταμόρφωση της βιοστορίας σε αφηγηματικό λόγο). Εδώ έχουμε να κάνουμε με την επιλεκτική καθίζηση μηνυμάτων από το παρελθόν, όπως έχουν ανασυγκροτηθεί υπό την επήρεια μεταγενέστερων εξελίξεων και σημερινών αναφορών. Σε αυτήν συγκαταλέγονται συχνά και ορισμένες 'μόνιμες', συχνά επαναλαμβανόμενες και σχεδόν κωδικοποιημένες αφηγήσεις, οι οποίες είναι αποκαλυπτικές ως δείκτες της βιωμένης ιστορίας. Οι αφηγήσεις αυτές αποκτούν συχνά μια συμβολική λειτουργία, η οποία παραπέμπει στην κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας. Για το λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία η ηλικία του αφηγητή, τόσο κατά τον χρόνο της εμπειρίας, όσο και κατά τον χρόνο της αφήγησης.»

¹⁸ Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 366 κ.ε.

αποκαλεί) με τα πραγματικά τους ονόματα. Το γεγονός ότι τους τοποθετεί στην αυτοβιογραφία με ψευδώνυμα το ερμηνεύει ο ίδιος ως τιμωρία και καταδίκη μπροστά στην ιστορία. Γράφει λοιπόν:

«Άτομα χωρίς αξία, που σε κάποια περίπτωση γίνονται δήμιοι, βασανιστές, σε βάρος αθώων συνανθρώπων τους, θαρρώ πως τ'αληθινά τους ονόματα είναι περιττά [...] Κάποια εκτελεστικά όργανα, νομίζω πως τους πρέπει αναφορά, μόνο με ψευδώνυμα συμβολικά. Για να μη γίνονται από θολές και νόθες καταστάσεις, υποψήφια, έστω και μιας όποιας ψεύτικης δόξας, προς τιμή του κακού. Τέτοια ονόματα πρέπει να πέφτουνε στην υποτίμηση, στη λήθη.»¹⁹

Στην άλλη όχθη του ποταμού φαίνεται ότι βρίσκεται η Ελένη Θωίδου – Μαμμή η οποία στη μαρτυρία της για τη ζωή της μεταξύ Καπιταλισμού και Σοσιαλισμού και με τίτλο «Η ζωή μου στους δύο κόσμους» με χρονολογία έκδοσης το 1992 αναφέρει ότι:

«Ολογράφως γράφω τα ονόματα των ανθρώπων που με σενέδραμαν για να τους τιμήσω και των ανθρώπων που μου κήρυξαν τον ψυχρό πόλεμο για να τους καυτηριάσω.»²⁰ Η αυτοβιογραφούμενη συγγραφέας θεωρεί παρόλες τις τραυματικές εμπειρίες της πιο επιτακτική την ανάγκη να διασώσει την προσωπική της μαρτυρία ατόφια για την εγγονή της που αντιπροσωπεύει τις επόμενες γενιές²¹ συνεισφέροντας έτσι σε μια διαγενεαλογική παρακαταθήκη του ιστορικού χρέους, της αντίστασης αλλά και της τραυματικής εμπειρίας. Και η Αλεξάνδρα Βλάσση – Θεωδορικάκου απαιτεί μάλιστα σχεδόν σε μορφή προγραμματικής δήλωσης τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης:

«Τα χρόνια περνάνε, οι μνήμες μένουν και πρέπει να μείνουν ζωντανές, για να θυμίζουν στη σημερινή νέα γενιά μας, στα παιδιά μας, πόσο βαρύ και αιμάτινο ήτανε το τίμημα για να ζήσει ο λαός μας... Πρέπει οι μνήμες να μείνουν ζωντανές.»²²

Οι μαρτυρίες για τον Εμφύλιο

Σύμφωνα με την πρόταση της Ιωάννας Παπαθανασίου, μετά το 1974 η περιοδολόγηση της συστηματικής εκδοτικής παραγωγής αριστερών γραπτών μαρτυριών περνάει μέσα από τρεις φάσεις:

¹⁹ Λάμπρου Μάλαμα, *Το χρονικό του «Φιζ» 1948*, s.d., σ. 21 κ.ε.

²⁰ Ελένη Θωίδου-Μαμμή, *Η ζωή μου στους δύο κόσμους*. Αθήνα 1992, σ. 5.

²¹ Στο ίδιο, σ. 5.

²² Αλεξάνδρα Βλάσση-Θεωδορικάκου, *Οι μνήμες μένουν ζωντανές. Οι αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*. Αθήνα, 2^η έκδοση, 1997, σ. 7.

- α) 1974-1981: η φάση της μάχιμης πολιτικής παρέμβασης («εμείς–οι άλλοι»)
- β) 1982-1989: ο κύκλος της ενδοσκόπησης και εσωτερικής παρέμβασης («εμείς–εμείς»)
- γ) 1990-1996: άμυνα και επανεκτίμηση της συνολικής πορείας της Αριστεράς («εγώ–εμείς–οι άλλοι»)²³

Στις παραπάνω τρεις φάσεις θα ήθελα να επισημάνω ότι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 κατανοήθηκε από την ιστορική κοινότητα όπως και από εκδοτικούς οίκους, η σημασία της γραπτής μαρτυρίας ως αναπόσπαστου μέρους των ιστορικών τεκμηρίων για την εποχή που μας απασχολεί. Πρόκειται ίσως για μια καινούρια ενότητα ή έναν καινούριο κύκλο μαρτυριών στον οποίο η κριτική ενδοσκόπηση της δεύτερης φάσης συναντά την «υποκειμενικότητα» της γραπτής ανάμνησης, το «εγώ», της τρίτης και όλο και πιο συχνά την επιστημονική «εργαλιοδιαχείριση» αυτού από τον ιστορικό ή από άλλο φορέα. Στην περίπτωση αυτή, η απολογία και η κριτική επανεκτίμηση της συνολικής πορείας της Αριστεράς μέσα από την οπτική γωνία του «εγώ», δηλαδή του ήρωα-αφηγητή, περνούν αναπόφευκτα πια και μέσα από το κάτοπτρο του ιστορικού-επιμελητή (με προλόγους, εισαγωγικά σχόλια, κριτικές σημειώσεις και συμπεράσματα), με αποτέλεσμα την επίτευξη μιας «δι-υποκειμενικότητας».

Σχετικά με την κατηγοριοποίηση, έχουμε να κάνουμε με κείμενα τα οποία οι επιμελητές τα παρουσιάζουν μεν ως Χρονικά, πίσω όμως από την χρονολογική απαρίθμηση γεγονότων κρύβεται μια αυτοβιογραφική διάθεση του συγγραφέα-αφηγητή. Στοιχεία του ηρωισμού είναι μεν ορατά, ξεθωριάζουν όμως καθώς φαίνεται να κυριαρχεί η (αυτο)κριτική ενδοσκόπηση, με εμφανή πια τη «χαλάρωση» της αντίθεσης μεταξύ του δίπολου «εμείς»–«οι άλλοι» και «εμείς»–«εμείς». Αντίθετα, το «εγώ» κατέχει κεντρική θέση. Υπάρχουν βέβαια στιγμές όπου τη θέση του αντίπαλου δέους την παίρνει το «εμείς».²⁴ Ο λόγος της επιλογής αυτών των αυτοβιογραφικών τεκμηρίων είναι ότι αντιπροσωπεύοντας πλέον μια καινούρια γενιά μαρτυριών, θέτουν στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος τις εξής τρεις σημαντικές συνιστώσες: (α) τους απομυθοποιημένους «άλλους», (β) το αυτοκριτικό «εμείς» μέσα από την (γ) υποκειμενική οπτική γωνία και το προσωπικό βίωμα του «εγώ» (συγγραφέας-αφηγητής).

²³ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά» στο *Ιστορικά*, τόμ.13, τεύχ. 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σσ. 256 κ.ε.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 256 κ.ε.

Οι νικητές και οι ηττημένοι στις μαρτυρίες

Όπως ανέφερα και στην αρχή η εκπροσώπηση και των δύο αντίπαλων στρατοπέδων σε αυτοβιογραφικό επίπεδο είναι απαραίτητη γιατί μας βοηθάει να συγκρίνουμε αφηγηματικές τεχνικές που παραπέμπουν στη μνήμη και την ταυτότητα των συγγραφέων / αφηγητών και μας μεταδίδουν σήματα «αυτονομίας» αλλά και «ταύτισης» των αυτοβιογραφούμενων με συλλογικές οντότητες. Μένει να δούμε το βαθμό εκπροσώπησής τους στα κείμενα.

Τόσο οι νικητές όσο και οι ηττημένοι επικαλούνται στους προλόγους των μαρτυριών τους την ιστορική αλήθεια. Επίσης, και οι δύο ομάδες θέτουν ως στόχο της μαρτυρίας να παραδώσουν σε μορφή παρακαταθήκης την ιστορική μνήμη στις επόμενες γενιές επικαλούμενοι την «ιστορική αντικειμενικότητα». Συγχρόνως, όμως, τονίζουν με αντιφατικό τρόπο πως η μαρτυρία τους δεν εγείρει την απαίτηση ιστορικού ή λογοτεχνικού συγγράμματος.

Για τους μεν νικητές η ταύτισή τους με συλλογικές εθνικές οντότητες όπως ο στρατός, η πατρίδα, η Ελλάδα, το ιστορικό παρελθόν και οι Εθνικόφρονες είναι πασιφανής. Ταυτόχρονα οι ίδιοι αυτοβιογραφούμενοι αυτοπροσδιορίζονται σχεδόν πάντα μέσα από μία ετεροπροσδιοριστική επιθετικότητα. Αντιδιαστέλλουν όμως όχι την προσωπική αλλά την συλλογική ταυτότητα του «εθνικόφρονου Έθνους» με το αντίπαλο δέος, που οι ίδιοι χαρακτηρίζουν υβριστικά ως εαμοβούλγαρους, σλαυκοκομμουνιστές, στασιαστές, εθνοπροδότες και πολλά, λίγο πολύ σε όλους μας σήμερα πια γνωστά κοσμητικά επίθετα. Γράφει ο αντιστράτηγος Θ. Πετζόπουλος χαρακτηριστικά:

«Η σκέψις ότι οι άνθρωποι φεύγουν και τα βιβλία μένουν και ο φόβος ότι οι ωραίοι και οι πολυαίμακτοι αγώνες της πατρίδας μας διά την διατήρησιν της ανεξαρτησίας της, είναι δυνατόν μετά ολίγα έτη, ότε θα έχη εκλείψει η ζήσασα τα γεγονότα γενεά, να παρουσιασθούν από τους κομμουνιστάς ‘σαν καταπίεση των δημοκρατικών πολιτών από τους μοναρχοφασίστας’, μου επιβάλλει ως καθήκον προς την πατρίδα, να γράψω αυτό το βιβλίον τώρα που οι προβολείς των προσωπικών μου αναμνήσεων φωτίζουν τα γεγονότα, ώστε η εξιστόρησις των να είναι αληθής.»²⁵

Στο ίδιο μήκος κύματος ετεροπροσδιορισμού και αντιδιαστολής του «εμείς» στο «αυτοί» κινείται τόσο κάποιος Παυλόπουλος το 1963 όσο και ο ταξίαρχος Πλούμης το 1973 στα βιβλία τους με τους πολύ ενδεικτικούς τίτλους «Εθνοπροδοσίαι και ψευδολογίαι του Κ.Κ.Ε.» και «Η ελληνική τραγωδία 1946-1949. Ένας τιτάνειος αγώνας για την ανεξαρτησία και τη διάσωση της ελληνικής φυλής.» Ο μεν Παυλόπουλος αναφέρει ότι «ελπίζομεν ότι η συγκέντρωσις και η μελέτη των αποκαλυπτικών τούτων στοιχείων των εθνοπροδοσιών και

²⁵ Θ. Πετζόπουλος, 1941-1950. *Τραγική πορεία*. Αθήνα 1953, σ. 7.

ψευδολογιών του ΚΚΕ εις ένα τόμον, είναι εθνικώς χρήσιμος...».²⁶ Και ο ταξίαρχος Πλούμης αφού ξεσκόνισε στον πρόλογό του όλους τους αρχαιοελληνικούς τόπους μνήμης (ενδεικτικά: Θερμοπύλες, Μαραθώνας και Σαλαμίνα) τονίζει ότι «η Ελλάδα αντιμετώπισε νικηφόρα τη σοβιετική απειλή στο σκληρότατο συμμοριτοπόλεμο 1946-1949.»²⁷

Ακόμα και όταν πρόκειται για δεξιούς αξιωματικούς που έπεσαν αιχμάλωτοι στα χέρια των αντιπάλων τους και θα περίμενε κανείς μια βαθύτερη ενδοσκόπηση στην προσωπική εμπειρία της φυλάκισης, το συλλογικό εθνικόφρονο «εμείς» υπερέχει:

«Σήμερα», μας λέει ο Νικήτας Αγαπητίδης, «αμέσως μετά τον επαναπατρισμό μου (Αύγουστος 1956) θα αρχίσω να 'σημειώνω' τη ζωή μου... Ασφαλώς δεν θάχουν λογοτεχνική αξία όσα θα γράψω. Το θεωρώ όμως απαραίτητο, να γραφούν, σαν μια απότιση φόρου τιμής στις δεκάδες στρατιώτες που πέθαναν στα καταναγκαστικά έργα και στα μπουντρούμια της κομμουνιστικής Αλβανίας, όπου μας παρέδωσαν οι Έλληνες κομμουνιστές.»²⁸

Χρόνια μετά η συλλογική ταυτότητα των νικητών συνεχίζει τον πόλεμο της μνήμης. Ο Στέφανος Γώγος εκδίδει το 2001 τη μαρτυρία του για τον Εμφύλιο γράφοντας στον πρόλογο τα εξής:

«Ποία ήσαν η αιτία της εκδηλώσεως μιας τοιαύτης (συγγραφικής) προσπαθείας μου; Η επιζήτησις της καθησυχάσεώς μου, της εκτονώσεώς μου, της ... λυτρώσεώς μου θα έλεγα απ' όσα ανιστόρητα άκουα ή διάβαζα στα Μ.Μ.Ε. εν σχέσει με τους ... ήρωες! που μας έχουν – λέει – απελευθερώσει από τον ζυγό των Γερμανών...»²⁹

Από την άλλη μεριά, στα κείμενά τους οι ηττημένοι συγγραφείς παραδέχονται την αφόρητη πίεση που με την πάροδο του χρόνου δέχονται από τον ίδιο τον εαυτό τους, τα μέλη της οικογένειάς τους, τους φίλους και συντρόφους και γενικότερα την κοινωνία για να να θυμηθούν την εμφυλιακή εμπειρία. Την πίεση του χρόνου περιγράφει ο Λάμπρος Μάλαμας στο Χρονικό του Φιξί:

«Πέρασαν από τον Εμφύλιο 40 ολόκληρα χρόνια. Θαρρώ πως αυτή η χρονική απόσταση, είναι κατάλληλη για να δώσει κανείς λίγους ώριμους καρπούς, από κείνα τα ιστορικά παραδείγματα και διδάγματα. Να ζωντανέψει μερικά αληθινά γεγονότα. Είναι πάντα δύσκολο να περιγράψεις μια φριχτή εποχιακή πραγματικότητα. Μα όταν την έχεις βιώσει έντονα, έρχεται το πλήρωμα του χρόνου και τα θυμητάρια ξεπηδούν από μνήμη και ψυχή, ακράτητα στο φως.»³⁰

²⁶ Α. Ι. Παυλόπουλος, *Εθνοπροδοσίαι και ψευδολογία του Κ.Κ.Ε.* Αθήναι 1963, σ. 1.

²⁷ Δημήτριος Αθ. Πλούμης, *Η εθνική τραγωδία 1946-1949.* Αθήναι 1973, σ. 5.

²⁸ Νικήτας Αγαπητίδης, *Το χρονικό μιας αιχμαλωσίας (1949-1956),* Αθήνα 1996, σ. 13.

²⁹ Στέφανος Γώγος, *Η καταστολή της κατά του Έθνους Ανταρσίας.* Φλώρινα 2001, σ. 5.

³⁰ Μάλαμας, ό.π., σσ. 17, 19, 20.

Για να το πετύχουν αυτό ανατρέχουν πολλές φορές σε γραπτές σημειώσεις, ημερολόγια και κάθε είδους ντοκουμέντου. Ο Νίκος Κριτωτάκης είναι μια από τις πολλές περιπτώσεις ατόμων που χρησιμοποιεί τα προσωπικά τους αρχεία για να σιγουρέψουν τη μνήμη τους όταν αφηγούνται προσωπικά βιώματα:

«Όταν σκέφθηκα να γράψω τούτα τα γραφτά, πίστεψέ με, δεν με κινούσε καμιά φιλόδοξη σκέψη, για να παρουσιάσω τάχα στα εβδομήντα μου χρόνια συγγραφικές επιτυχίες... Γράφω τα γεγονότα όπως τα έζησα ντοκουμενταρισμένα και σου δίνω αναγνώστη, τα στοιχεία της δικής μου περίπτωσης. Βγάλε εσύ τα συμπεράσματά σου...»³¹

Στα ίδια κείμενα των ηττημένων παρατηρούμε μια ανάλογη ταύτιση με συλλογικά υποκείμενα όπως το προλεταριάτο, τους δημοκρατικούς αγωνιστές, το κόμμα, τους φυλακισμένους, εκτοπισθέντες και εξόριστους. Διαπιστώνουμε επίσης την αντιδιαστολή του συλλογικού «εμείς» στο «αυτοί», μια αντιδιαστολή όμως ο βαθμός της οποίας μειώνεται με το πέρασμα του χρόνου. Έτσι από το «εμείς και οι άλλοι» των δεκαετιών του 1950, 1960 και 1970 δεκαετίας του 1970, περνάμε στον κύκλο της ενδοσκόπησης και εσωτερικής παρέμβασης της δεκαετίας του 1980 και στην άμυνα και επανεκτίμηση της συνολικής πορείας της Αριστεράς στη δεκαετία του 1990. Και στις τέσσερις δεκαετίες γίνεται εμφανής η προσπάθεια των συγγραφέων να τοποθετήσουν το «Εγώ» όσο γίνεται περισσότερο στο κέντρο της αφήγησής τους. Η καριέρα της συλλογικής μνήμης της αριστεράς κινείται λοιπόν ταυτόχρονα και παράλληλα με την καριέρα της προσωπικής ταυτότητας του καθενός από τα μέλη της που την απαρτίζουν χωρίς να αποσπώνται από αυτή ή/και να την εγκαταλείπουν. Στα επόμενα παραδείγματα θα ήθελα να τονίσω ακριβώς αυτούς τους «βίους παράλληλους» της συλλογικής και προσωπικής ταυτότητας αριστερών αυτοβιογραφούμενων.

«Το βιβλίο τούτο, αγαπητέ αναγνώστη» γράφει ο Σταμάτης Σκούρτης το 1976 «είναι μια κραυγή διαμαρτυρίας μέσα από τους τάφους των αγωνιστών που μας φωνάζει: ξεθάψτε την αντίσταση, κάντε την σημαία και προχωράτε.»³²

Ακριβώς στην επόμενη παράγραφο ο ίδιος ο αυτοβιογραφούμενος περνάει από το συλλογικό σε προσωπικό επίπεδο, τοποθετώντας τώρα τον εαυτό του ως φορέα της αντίστασης και του χρέους προς αυτή: «Πολλά χρόνια με βασάνιζε τούτο το χρέος. Μα ήτανε μεγάλο και δεν τολμούσα να τ'αγγίξω με τρομάζαν οι παραλείψεις, αφού ο χρόνος που δαμάζει τα πάντα κόντυνε τη μνήμη μου.»³³ Η ανάδειξη της προσωπικής ταυτότητας γίνεται πιο έντονη χωρίς να αποσπάται από το συλλογικό εφόσον εκεί ορίζεται το χρέος της αντίστασης. Έντονα, επίσης, παρουσιάζει ο Σκούρτης τη χρονική διάσταση της αυτοβιογραφικής μνήμης και

³¹ Ν. Κριτωτάκης, *Σημαδιακά χρόνια*. Αθήνα 1979, σ. 7.

³² Σταμάτης Σκούρτης, *Ωσπου να ξημερώσει*. Αθήνα 1976, σ. 13.

³³ Στο ίδιο, σ. 13.

αφήνει να εννοηθεί ότι ο ίδιος ως δρών υποκείμενο αντιλαμβάνεται μέσα στο πέρασμα του χρόνου γεγονότα του Εμφυλίου από διαφορετικές χρονικές οπτικές γωνίες και με διαφορετικό τρόπο. Αποφασιστικής σημασίας εδώ είναι η επιλεκτική διατήρηση του παρόντος (1976) και η επιλεκτική επανεργοποίηση της μνήμης.

Μια αντίστοιχη εναλλαγή μεταξύ συλλογικού και προσωπικού/ατομικού παρατηρούμε και στις επόμενες μαρτυρίες αριστερών αγωνιστών. Στη μαρτυρία του Νικόδημου Κριτσωτάκη «Σημαδιακά χρόνια» που εκδόθηκε το 1979, η αντιπαράθεση του «εμείς και οι άλλοι» υπογραμμίζει τη συλλογική μνήμη της αριστεράς, επιτρέπει όμως να αναδειχθεί με αρκετά έντονο τρόπο και η προσωπική ταυτότητα του αυτοβιογραφούμενου ενεργού υποκειμένου καθώς και η επικοινωνιακή μνήμη: «... κεντρική ιδέα της συγγραφής αυτών των αναμνήσεων» γράφει ο Κριτσωτάκης «ήταν να σου δώσω, αναγνώστη, να αντιληφθείς πως μεταχειρίστηκε η Κυβερνώσα παράταξη επί 30 χρόνια ένα συνάνθρωπο που δεν έκανε τίποτε άλλο, παρά το καθήκον του (όπως συνειδητά το εννοούσε αυτός) προς την πατρίδα, την οικογένεια την Κοινωνία.»³⁴ Χαρακτηριστικό γνώρισμα εδώ από αφηγηματολογική άποψη είναι η συχνή εναλλαγή του χρόνου αφήγησης από παρατατικό σε ενεστώτα, πάντα βέβαια σε πρώτο ενικό πρόσωπο: «Δεν ήμουν επιτελικός αξιωματικός», «εξαίρω το ρόλο της μονάδας», «οργανώνομαι στο ΕΑΜ», «πώς εξυπνήρησα το Ηρακλειώτικο κοινό»³⁵ κλπ. είναι μερικά μόνο από τα πολλά παραδείγματα.

Επίλογος

Η ερώτηση που έθεσα στην αρχή αυτού του κειμένου – αν δηλαδή τα δρώντα υποκείμενα του Εμφυλίου ανέδειξαν μέσα από την αφήγηση μια καινούρια υποκειμενικότητα και προσωπική ταυτότητα μετά το 1949 – μπορεί μόνο εν μέρει να απαντηθεί καταφατικά. Ισχύει για τους ηττημένους αλλά όχι για τους νικητές.

Για την ομάδα των νικητών φαίνεται ότι το σύνδρομο του νικητή δεν αποδεσμεύει τα μέλη της από τη συλλογική ταυτότητα αλλά αντίθετα διαπιστώνουμε την συνειδητή ταύτισή του με το συλλογικό υποκείμενο του Έθνους σε όλες του τις εκφάνσεις. Το υποκείμενο αδρανεύει για να χαθεί μπροστά σε συλλογικές οντότητες όπως το Έθνος και η πατρίδα. Οι σχετικά λίγες μαρτυρίες που εξετάστηκαν εδώ δεν μας επιτρέπουν αυτή τη στιγμή να βγάλουμε περισσότερα συμπεράσματα.

³⁴ Κριτσωτάκης, ό.π., σσ. 8 κ.εξ. Το «Κοινωνία» το γράφει με κάπα κεφαλαίο.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 9.

Από την πλευρά των ηττημένων γίνεται ορατή η προσπάθεια ανάδειξης της θέσης που κατείχαν πριν τον Εμφύλιο ως υποκείμενα και η αποκατάσταση της προσωπικής τους ταυτότητας η οποία αναμφίβολα αλλοιώθηκε μέσα από την κρίση του Εμφυλίου. Η χρονική απόσταση, οι πολιτικές αλλαγές και τα κοινωνικά συμφραζόμενα της μετεμφυλιακής Ελλάδας δεν αποκατέστησαν την ταυτότητα που κατείχαν μεταξύ 1946 και 1949 ούτε ανέδειξαν μια εντελώς καινούρια αλλά μια μεταλλαγμένη και σε κάθε περίπτωση συνδεδεμένη με συλλογικές οντότητες όπως το προλεταριάτο, ο νεκροί σύντροφοι αλλά και η «αντιστασιακή» Ελλάδα. Με αυτό τον τρόπο η αφήγηση της τελευταίας ομάδας δεν χάνει τίποτα από το συλλογικό της χαρακτήρα. Το σύνδρομο της ήττας αντί να επιδράσει αρνητικά στην προσωπική και συλλογική ταυτότητα και μνήμη ενεργεί με την πάροδο του χρόνου ευεργητικά σε μία συνολική επανεκτίμηση της πορείας τους στον Εμφύλιο. Τους επιτρέπει να εισχωρήσουν στον ίδιο τον εαυτό τους, να θυμηθούν τον αγώνα, να δουν προσωπικά αλλά και συλλογικά λάθη και παραλείψεις, να κάνουν την κριτική στο κόμμα αλλά και την αυτοκριτική τους. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε μια διάθεση αμφίδρομης εναλλαγής από το ατομικό στο συλλογικό, όπως φαίνεται στον «Φυγόδικο» του Γιάννη Μανούσακα από το 1980: «... αυτοβιογραφώντας τον ίδιο μου σκέφτομαι πως ο πάσα προλετάριος κι ο πάσα δουλευτής του υπαίθρου, σε όποιο τόπο της πατρίδας μου και σ'όποια πατρίδα του κόσμου, λίγο για πολύ, θα βρει εκεί μέσα τον ίδιο του...»³⁶

Στην μαρτυρία του Απόστολου Τσιλάρη ο συγγραφέας / αφηγητής προσπαθώντας να εξηγήσει γιατί την έγγραψε τονίζει πόσο σημαντική ήταν και παραμένει η προσωπική πινελιά των υποκειμένων στον αγώνα της αριστεράς:

«Γιατί τα γράφω; [...] Νιώθω ένα χρέος. [...] Λέω πως αυτή μου η προσωπική εμπειρία αφού γίνηκε πράξη και γεγονός, είναι ένα πετραδάκι στον αγώνα, που δεν είναι πια δικός μου μα ανήκει και στους άλλους, όπως και των άλλων απaráλλαχτα σε μένα... Θα μου πεις πως γράψανε κι' άλλοι πιο πολλά, πιο καλά, πιο τραγικά. Και σωστό 'ναι αυτό μα και λάθος. Είμαστε μιλιούνια άνθρωποι μα δεν μοιάζουμε δύο. Ο καθένας και του καθενού ξεχωριστά. Αμέτρητες πέτρες χτίζανε το σπίτι πρώτα, μα η κάθε μια τες, είχε το δικό της μερτικό, μικρό μεγάλο. Αυτά φτάνουν.»³⁷ Με την κατάθεση του αυτοβιογραφικού του τεκμηρίου ο συγγραφέας φαίνεται ότι μέσα από τον επικοινωνιακό διάλογο που ανοίγει με τον αναγνώστη έχει κάνει ένα σοβαρό βήμα προς την επανάκτηση της προσωπικής του ταυτότητας.

³⁶ Γιάννης Μανούσακας, *Ο φυγόδικος*. Αθήνα 1980, σ. 8.

³⁷ Απ. Τσιλάρης, *Στα βρόγγια της ασφάλειας*. Αθήνα 1987, σ. 10.